

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

I. Закономірності та динаміка психічного розвитку.....	4
1. Основні властивості розвитку	4
2. Форми та типи розвитку	6
3. Порівняльна характеристика якісних та кількісних змін	8
4. Системний аналіз розвитку на трьох рівнях життя людини.....	9
5. Рушійні сили та умови психічного розвитку	13
6. Закони й основні закономірності психічного розвитку	18
7. Періодизація психічного розвитку.....	24
8. Етапи розвитку особистості в онтогенезі	35
9. Формалізована структура розділу	40
II. Напрямки, концепції та теорії психічного розвитку	53
1. Еволюційний напрямок.....	53
2. Соціологізаторський напрямок	61
3. Компромісний напрямок	66
4. Функціональний напрямок.....	85
5. Діалектико-матеріалістичний напрямок.....	86
III. Загальна схема вікового розвитку	89

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

1. Плани семінарських занять, питання для самоперевірки та практичні завдання	109
2. Програмований контроль знань із розділу "Закономірності та динаміка психічного розвитку"	115
3. Програмований контроль знань із розділу "Напрямки, концепції та теорії психічного розвитку"	119
4. Методики для роботи на заняттях	126
Література	135

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

I. Закономірності та динаміка психічного розвитку

1. Основні властивості розвитку

Фундаментальним завданням психологічної науки є розкриття закономірностей формування й розвитку особистості. Його розв'язання передусім потребує звернення до філософського рівня методології науки.

Розвиток – це закономірна, спрямована, якісна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. Критерієм такого розвитку є спільність, універсальність змін, які відбуваються. Зміни можуть бути:

- кількісними / якісними;
- безперервними / дискретними (стрибкоподібними);
- універсальними, загальними для всіх / індивідуальними;
- закономірними / випадковими;
- зворотними / незворотними;
- ізольованими / інтегрованими;
- прогресивними (еволюційними) / регресивними (інволюційними);
- еволюційними / революційними / ситуаційними.

Ці зміни детерміновані різноманітними суперечностями, що зумовлені впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.

Основними властивостями *розвитку як універсальної зміни* є:

1. *Закономірність* – здатність системи до відтворення однотипних змін в однорідних об'єктах. Відсутність закономірності характеризує випадкові зміни катастрофічного типу;

2. *Спрямованість* – здатність системи проводити єдину, внутрішню взаємопов'язану лінію розвитку. За відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, що позбавляє процес властивої для розвитку єдиної лінії;

3. *Незворотність* – здатність до накопичення змін, «надбудова» нових змін над попередніми. Зворотні зміни характерні для процесів функціонування, тобто циклічного відтворення постійної системи зв'язків і відношень.

Лише одночасна наявність цих властивостей відрізняє розвиток від усіх інших змін.

Поняття “розвиток” у найбільш узагальненій, філософській формі розкривається в трьох основних законах діалектики (теорії розвитку усього сущого):

1) *закон єдності та боротьби протилежностей* – конкретизується через категорію „суперечність”, яка виражає внутрішнє джерело будь-якого розвитку, руху і лежить в основі поняття „рушійна сила розвитку”;

2) *закон переходу кількісних змін в якісні* – конкретизується через ряд категорій: якість, кількість, властивість, міра, стрибок;

3) *закон заперечення заперечення* – діалектичне заперечення старого й утвердження елементів нового. Цей закон дає теоретичне уявлення про поступальний характер розвитку, оскільки і в новому є старе, але в перетвореній формі, у „знятому” вигляді. Отже, розвиток означає зміни, пов'язані з перетвореннями у внутрішній будові об'єкта, в його структурі, перехід від структури однієї якості до структури іншої якості.

Зако́ни діалектики є універсальними, тому їх дія поширюється як на розвиток психіки в цілому, так і на розвиток особистості зокрема. Ґрунтуючись на діалектико-матеріалістичній методології, створювали свої теорії психічного та особистісного розвитку Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, А. В. Петровський, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, Д. І. Фельдштейн та ін. Їх дослідження, що велися з позицій системно-діяльнісного підходу, суттєво збагатили зміст *принципу розвитку*, який органічно пов'язувався з принципами нелінійного детермінізму, єдності діяльності та свідомості, відображення, історичності, активності особистості в здійсненні нею процесу життєдіяльності. У *системно-діяльнісному підході* отримують свій конкретний вияв вихідні положення філософської і системної методології вивчення людини:

- принцип стійкої динамічної нерівноваги як джерело розвитку системи;
- принцип взаємної тенденції до збереження і зміни (спадковості / мінливості) як умова розвитку системи;
- принцип диференціації / інтеграції як критерій розвитку структури;
- принцип цілісності як критерій розвитку функції.

Для дослідження особистості як «активного елемента» системи, що розвивається (психіки), була виділена основа цієї системи, яка визначає розвиток і функціонування особистості. Такою основою, своєрідною субстанцією особистості виявилася діяльність (предметна, ігрова, навчальна, трудова). Саме аналіз *системи діяльностей*, які реалізують життя людини у суспільстві, веде до розкриття такого багаторівневого системного утворення як особистість.

Принцип розвитку передбачає вивчення психічних процесів, станів, властивостей, утворень психіки, особистості з точки зору їх закономірних змін. У рамках принципу розвитку виділяються наступні проблеми:

1. Проблема детермінант розвитку (вплив середовища, соціуму і / або природи, спадковості на особистість).
2. Проблема рушійних сил психічного розвитку.
3. Проблема стадій розвитку і критеріїв переходу від однієї стадії до іншої.
4. Проблема рівнів розвитку (організації) особистості.
5. Проблема співвідношення індивідуального і суспільного в психічному розвитку.

Вітчизняні психологи розуміють розвиток як складний еволюційно-інволюційний поступальний рух, у ході якого відбуваються прогресивні й регресивні, інтелектуальні, особистісні зміни в психіці людини. За *напрямком змін* розрізняють розвиток: а) прогресивний; б) регресивний; в) аномальний.

Прогресивний розвиток характеризується зростаючою диференціацією й організацією психічних процесів, інтелекту, соціальних навичок і моделей поведінки, самосвідомості, особистості, що супроводжується удосконаленням їх структури, функціонування й формування.

Регресивний розвиток виявляється у процесах дезорганізації, що супроводжуються гальмуванням і припиненням зростання й накопичення психічних здібностей.

Аномальний розвиток характеризується частковими або суцільними порушеннями процесу росту, диференціації й організації психічних функцій, що супроводжується зменшенням здатності до формування й функціонування.

1. **Форми та типи розвитку**

Основними формами розвитку є:

Філогенез – процес становлення психічних структур, їх зміна, диференціація й спадкоємність у процесі біологічної еволюції виду або соціокультурної історії людства у цілому і окремих його етнічних, соціальних, культурних груп.

Антропогенез, або розвиток людини в усіх її аспектах, зокрема й *культурний соціогенез* – це частина філогенезу, що починається з виникненням *Homo sapiens* і завершується сьогоднішнім днем. Він охоплює проблеми походження і розвитку групової та індивідуальної свідомості, особистості, міжособистісних стосунків, що обумовлені особливостями соціалізації в різних культурах і суспільно-історичних формаціях.

Онтогенез – процес розвитку індивідуального організму протягом життя: від запліднення до смерті. Онтогенез відбувається в таких основних формах: *морфологічній, фізіологічній, психічній та соціальній*.

Виділяють такі **типи розвитку**:

• *Преформований розвиток* – тип розвитку, коли з самого початку генетично задані як стадії, які організм має обов'язково пройти, так і кінцевий результат, який буде отриманий. Зміни розуміються як простий кількісний ріст.

• *Непреформований розвиток* – тип розвитку, який наперед не визначений. Зміни в організмі, психіці утворюють низку, послідовність якісних (зокрема і структурних) перетворень.

• *Психічний розвиток* – це удосконалення процесів відображення людиною дійсності, насамперед це розвиток пізнавальних та емоційно-вольових психічних процесів, інтелекту.

• *Особистісний розвиток* – розвиток соціально обумовлених якостей людини, моральних суджень, потребово-мотиваційної сфери (настанови, бажання, прагнення, інтереси, ідеали, цінності, ціннісні орієнтації, світогляд, переконання), самосвідомості як центру психічного життя особистості („Я-образ”, „Я-концепція”, рівень домагань, самооцінка, самоповага).

• *Духовний розвиток* – усвідомлення людиною свого призначення у житті, поява відповідальності перед теперішніми і майбутніми поколіннями, розуміння складної будови світоустрою і прагнення до постійного морального самовдосконалення.

Психічний розвиток – це безперервний процес, який виявляється в кількісних і якісних змінах та структурних перетвореннях людської істоти. *Кількісні (кумулятивні) зміни* полягають у збільшенні одних і зменшенні інших її ознак (фізичних, фізіологічних, психічних). Наприклад, збагачення словникового запасу, швидкість читання тексту, кількість вироблених умінь і навичок, обсяг запам'ятовування, тривалість вольового зусилля тощо. Кількісні зміни, накопичуючись до певної межі, зумовлюють виникнення *якісно нових* і перетворення старих психічних *властивостей*. Зокрема, це можна простежити на прикладі послідовного становлення й розвитку наочно-дійового,

наочно-образного й словесно-логічного мислення, коли кожна наступна форма мислення виникає на базі попередньої й включає її в себе. Кількісні та якісні зміни відбуваються упродовж усіх етапів онтогенезу.

У психології розвитку поряд з поняттям „розвиток” застосовуються поняття „дозрівання” і „ріст”. Тривалий час розвиток трактувався як процес *дозрівання*, до якого відносили всі процеси, які спонтанно протікають в організмі під безпосереднім управлінням генетичного апарату – внутрішньо запрограмованих і внутрішньо керованих імпульсів росту. До таких процесів належать фізичні (морфологічні) зміни, важливі для психічного розвитку – дозрівання мозку, нервової й м'язової систем, ендокринних залоз і т. д. Зовнішні (екзогенні) фактори – минулий досвід, навчіння або систематичні вправи – на процеси дозрівання не впливають, або ж їх дія є несуттєвою. Виділяють ряд ознак, які вказують на наявність процесів дозрівання:

- 1) аналогічність виникнення і перебігу; 2) виникнення в чітко визначеному віці;
- 3) надолуження організмом відставання у розвитку; 4) незворотність. Дозрівання ближче до якісних змін.

Головною характеристикою *росту* є процес кількісних змін внутрішньої структури і складу окремих елементів, які до нього входять, без істотних змін в структурі окремих процесів. Наприклад, накопичення запасу слів без зміни функцій мовлення. Але на фоні цих процесів кількісного росту можуть відбуватися інші явища і процеси. Тоді процеси росту стають лише симптомами, за якими криються істотні зміни в системі й структурі процесів. У такі періоди росту спостерігаються стрибки в лінії росту, які свідчать про істотні зміни в самому організмі, наприклад, про дозрівання залоз внутрішньої секреції. У подібних випадках, коли в структурі і властивостях явища відбуваються істотні зміни, ми маємо справу з розвитком об'єкта як системи.

У психологічній науці проблема розвитку інтенсивно розробляється у віковій, генетичній, порівняльній психології, психогенетиці, психології розвитку та акмеології. Дослідження у цих галузях охоплюють такі *сфери розвитку*:

1) *психофізична* включає в себе зовнішні (зріст, вага) і внутрішні (кістки, м'язи, мозок, залози, органи чуттів, конституція, нейро- і психодинаміка, психомоторика) зміни тіла людини;

2) *психосоціальна* передбачає зміни в емоційній і особистісній сферах – виникнення нових властивостей особистості та характеру, соціальних навичок, вироблення індивідуального стилю поведінки й емоційного реагування, тобто того, як люди сприймають соціальну дійсність і реагують на неї. Особливо слід підкреслити значення міжособистісних стосунків для становлення Я-концепції і самосвідомості, морального розвитку особистості;

3) *когнітивна* включає розвиток розумових здібностей та всі аспекти пізнавального (інтелектуального) розвитку: сприймання, пам'ять, уява, мовлення, міркування, судження, розв'язування задач тощо.

Розвиток людини у цих трьох сферах відбувається одночасно і взаємопов'язано. Між різними сферами розвитку існує складна взаємодія.

Розвиток психічних явищ слід розглядати в системі трьох координат:

- 1) актогенезу (розвиток процесу у відповідь на вплив конкретного подразника);
- 2) онтогенезу (процес розвитку конкретної людини);
- 3) історіогенезу (відтворення історичних типів поведінки, характеру, структури свідомості, способів мислення в різні епохи, врахування явища акселерації тощо).

При цьому враховуються психологічні особливості віку, який передував тому, що вивчається, а також тенденції розвитку на наступних вікових етапах. Необхідно досліджувати не лише ті особливості психіки, які чітко окреслилися, а й ті, в яких розвиток тільки намітився.

2. Порівняльна характеристика кількісних та якісних змін

Залежно від характеру розвитку розрізняють еволюційні, революційні та ситуаційні кількісні та якісні зміни.

Еволюційні зміни – це порівняно повільні, але ґрунтовні кількісні та якісні зміни, які мають тенденцію до збереження, передачі інформації від покоління до покоління без спотворень. Це консервативний бік розвитку. Такі зміни залежать від постійно діючих факторів:

- а) біологічного дозрівання та психофізіологічного стану організму;
- б) місця людини в системі соціальних відносин;
- в) досягнутого рівня інтелектуального та особистісного розвитку.

Еволюційні зміни характерні для розвитку адаптивних механізмів активності суб'єкта – стереотипів поведінки, репродуктивного мислення, практичного інтелекту, звичок, установок. У соціальних системах це виявляється в соціальному наслідуванні, наступності типових форм культури й соціальної організації.

Революційні зміни – це втілення принципу мінливості. Вони відзначаються більш глибоким рівнем, відбуваються швидко й у порівняно короткий термін. Такі зміни пов'язані з пошуком нової інформації про середовище існування і з побудовою доцільної поведінки в ньому. Унікальні якості людини, у яких чітко простежується тенденція до революційних змін, виявляються у творчості, продуктивній уяві, інтуїції, самореалізації особистості і описуються як продуктивні типи активності. Революційні зміни, як правило, відбуваються під час криз вікового розвитку, які виникають на межі вікових періодів між відносно спокійними періодами еволюційних змін психіки й поведінки. Під час життєвих криз, коли людина постає перед необхідністю реставрації, модифікації не окремих планів, цінностей, стосунків, а кардинальної перебудови свідомості, перегляду сенсу життя, цілого світу як такого, спрацьовує *механізм біфуркації* (роздвоєння, варіативність розвитку). Поведінку людини, після того як почав діяти механізм біфуркації, у принципі неможливо вивести з минулого (спадковості, минулого досвіду і т. ін.). Хоча кризова ситуація дає можливість людині побачити власне минуле, теперішнє і майбутнє водночас, пережити їх нерозривний зв'язок, обумовленість одне одним, в умовах нестійкості, нерівноваги в переломний момент життя людини, системи взагалі неможливо точно передбачити її майбутнє, оскільки будь-яка у звичайних умовах подія може примусити усю систему змінитися – історія піде новим, іншим шляхом. Механізми біфуркації властиві індивідуальній поведінці особистості в різних проблемно-конфліктних ситуаціях, коли спрацьовує вищий тип детермінізму з розумінням неоднозначності майбутнього, але з можливістю виходу на бажане майбутнє, на нову життєву стратегію, конструктивніший життєвий задум, якісно новий рівень свідомості і самосвідомості. За переконанням автора теорії самоактуалізації А. Маслоу, людині необхідно переживання критичних ситуацій, адже саме в критичні моменти, так само як і в моменти найвищої радості, успішного вирішення завдання, людина досягає найвищої інтеграції.